

ՌՈՊԵՐ ԿՅՈՒՂՊԵՆԿՅԱՆ
(Պոռտուգալիա)

ԺԵ ԴԱՐՈՒ ԶԵՌԱԳՐԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի ձեռագրաց մատենադարանի հավաքածոյին պատկանող XV դարու հայերեն ձեռագիր ավետարանի մը մեջ գտանք փորթուկալիերեն լեզվով գրված անթվակիր նամակ մը՝ ստորագրված Հայր Գասպարի մը կողմէ: Ստորև կ'ենրկայացնենք այդ նամակին թարգմանութիւնը.

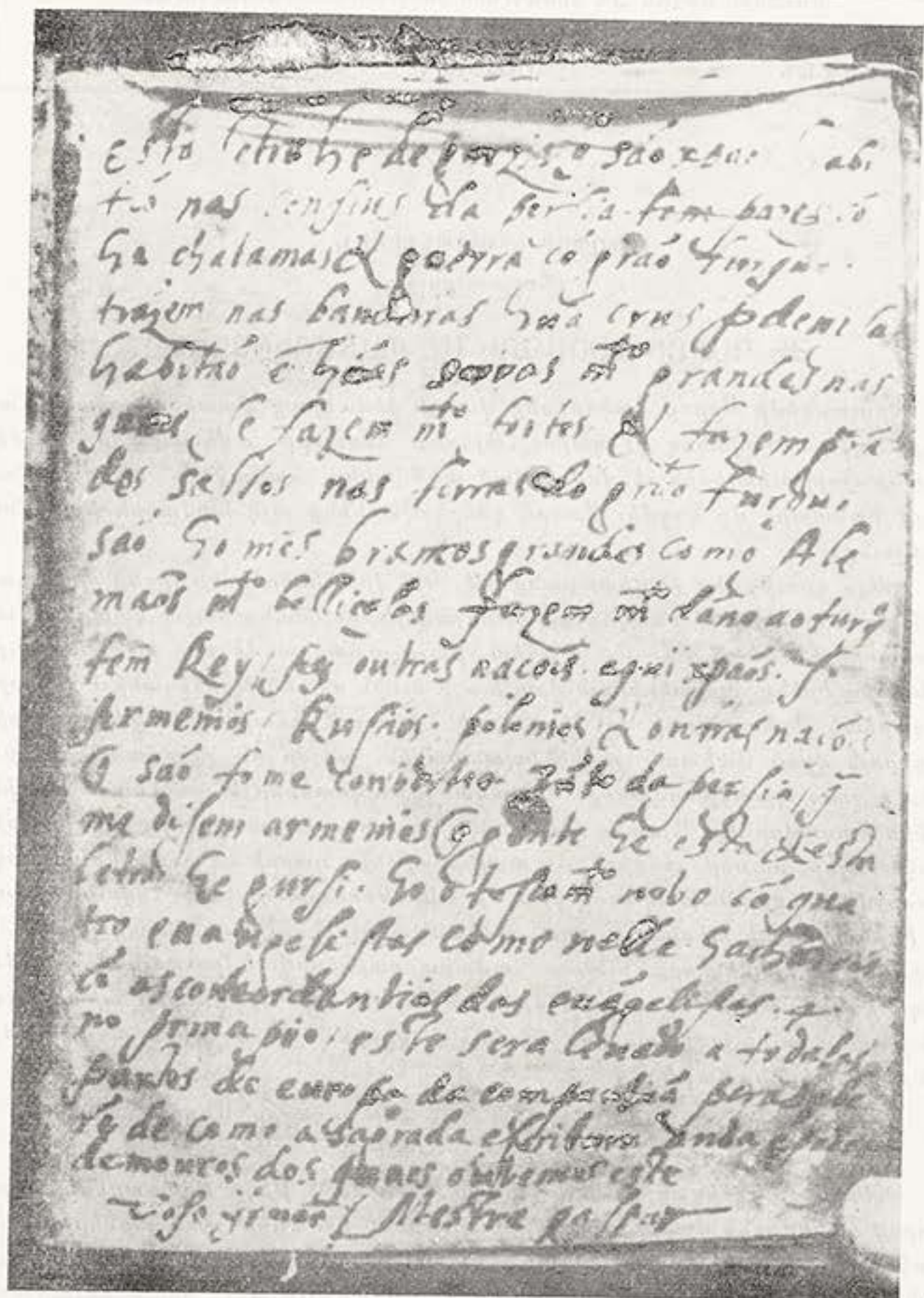
«Այս գրութիւնը (ավետարանը—Ռ. Կ.) վրացիներեն է, որոնք պարսկական սահմանին վրա բնակող բրիստոնյաներ են: Ասոնք հաշտ կապրին Շահ Քամասին (1524—1576—Ռ. Կ.) հետ, բայց պատերազմի մեջ են Մեծ Թուրքին հետ: Իրենց դրոշակներուն վրա խաչը ունին որպէս խորհրդանիշ: Կապրին ընդարձակ լեռնաշղթայի մը մեջ, ուրկէ զորացած, կհարձակին Մեծ Թուրքին հողերուն վրա: Սպիտակ ցեղին կպատկանին. խոշոր են գերմանացիներուն պէս և շատ պատերազմասեր: Բավական մեծ վնասներ կհասցնեն Թուրքին: Ունին թագաւոր մը: Այստեղ կան նաև ուրիշ բրիստոնյա ազգեր, ինչպէս օրինակ, հայեր, ռուսեր, լեհեր և այլ ազգեր, որոնք դարձի եկած են սուրբ Թովմասի միջոցով: (Նախագասութիւն մը անընթեռնելի—Ռ. Կ.)՝ Լեզուն Կյուրդի է: Ինչպէս պիտի տեսնենք, շորս ավետարանիչներու նոր Կտակարանն է, սկիզբը՝ շորս ավետարանիչներու համարարաններով: Եվրոպայի մեջ ամեն կողմ Ընկերութեան (Հիսուսյան միաբանութեան—Ռ. Կ.) հայտնի պիտի ըլլա. թե ինչպէս սուրբ ավետարանը ինկած է մավրերու իշխանութեան տակ, որոնցմէ ձեռք ձգեցինք դայն:

Ձեր եղբայրը՝ Մեսր Գասպար»

Վերոհիշյալ ձեռագիր ավետարանը կկրէ 2583 թիվը Երուսաղեմի հայոց Սրբոց Հակոբյանց վանքի մոտավորապէս 4000 ձեռագիր մատյաններ պարունակող գրադարանի հավաքածոյին մեջ: Վանքը կգտնվի Սիոն լեռան բարձունքին և կետրոնն է Երուսաղեմի հայոց Պատրիարքութեան, որուն գոյութիւնը սուրբ քաղաքին մեջ կերթա ետ մինչև VII դար:

Հայր Պանթալիաո տը Ավերո, փորթուկալցի ֆրանսիսկյան մը, որ ուխտագնացութիւն մը կատարած է դեպի սուրբ քաղաք 1563-ին, Սուրբ Հակոբ վանքին մասին կպատմէ հետևյալ բառերով.

«...Հայերուն կպատկանի այդ տեղը, որ Երուսաղեմի իրենց ժողովուրդին նվիրապետութեան կետրոնն է: Այնտեղ կընակին ամբողջ Հայաստանի կարեւորագույն և եկեղեցական գեմբերը: Այնտեղ կհավաքվին նաև սուրբ քաղաք այցելող ուխտավորները: Հաճախ մերիններն ալ, այն տարիներուն, երբ ուխտավորներուն թիվը մեծ ըլլա, նախ անոր համար, որ մեր վանքը փոքր է և

Նկ. 1. Մեսրի Գառաթի նամակը փարիսիական լեզվով

ապա, որովհետև սերտ բարեկամություն գոյություն ունի հայերուն և մեր միջև»¹:

Չնուազիրը կրովանդակի Չորս ավետարանները հայերեն լեզվով, գրված և նկարազարդված 1443-ին Ջարարիա գրիչի կողմից, վանի շրջանին մեջ գտնվող Վարազա վանքին մեջ:

¹ Itinerário da Terra Sancta e suas particularidades, composed by Fr. Pantaleao de Aveiro. Coimbra 1927, p. 223 (first edition in 1593).

Մեսթր Աֆոնսո, փորթուկալցի վիրաբույժ մը, 1565-ին Հնդկաստանէն Փորթուկալ ցամաքի ճամփով կատարած իր ուղևորութեան նկարագրութեան մեջ Վարագա վանքին մասին կգրե.

«...Բարձր և բնդարձակ լիոնաշարք մըն է, որ Գալիլիա կկոչվի. ստորոտին հայ վանականներու երկու վանքեր կան: Մեծին մեջ, որ կկոչվի Վարեզ, շուրջ 30 հոգի կբնակին մնայուն կերպով: Կա նաև ուրիշ մը, ավելի փոքր, իր եպիսկոպոսներով: Լեռան գագաթին վանք մը ևս կա, որ փոքր Վարեզ կկոչվի: Այստեղ հաղիվ երկու կամ երեք վանականներ կան: Երեկոյան զեմ Վան հասանք»²:

Տվյալներէն հետեցնելով, ձեռագիր Ավետարանը 1549-ի վերջերք Օրմուզէն Փորթուկալ զրկված է Հիսուսայան միաբանութեան անգամ հայր Գասպարի կողմէ, և ավելի վերջ, 1558-ին հանձնված հայազգի վարդապետի մը, որ Լիզպոն եկած էր Մեծ Հայքէն:

Ձեռագիր այս Ավետարանին մեջ կա նաև Լիզպոնի մեջ, 10 նոյեմբեր 1558-ին, լատիներէն, հունարէն և սպաներէն լեզուներով զրկված հայտարարութիւն մը, որ կնկարագրե, թէ ինչպէս ձեռագիրը զրկված է Օրմուզէն Փորթուկալ, Հիսուսայան միաբանութեան պատկանող վարդապետի մը կողմէ և թէ ինչպէս նույն Միաբանութեան պատկանող վարդապետներ զայն տված են Հովհաննէս կոչվող հայազգի վարդապետի մը, պայմանով որ այն պարագային, երբ դեպքերու բերումով ձեռագիրը անցնելու ըլլա Հայաստանէն դուրս գտնվող մարդոց ձեռքը, անիկա վերագարծվի նույն Միաբանութեան գոլեջներէն կամ տուններէն մեկուն: Հայտարարութիւնը կավելցնէ, թէ Ավետարանը իրեն՝ Հովհաննէս վարդապետին կհանձնվի, որովհետեւ ծանոթ է հայերէն լեզվին և պիտի վերագառնա Հայաստանի շրջանները: Հիշյալ հայ վարդապետը ըսած է իրենց, թէ ձեռագիրը պետք է անպայման հանձնել իրեն:

Ներկա հոգվածին վերջավորութեան կհրատարակենք հայտարարութիւնը, որ ստորագրված է Լիզպոնի մեջ երեք Հիսուսայան միաբաններու կողմէ. Սիփրիանո Ս., Գասպար Ալվարես և Անթոնիո Սոարեզ:

Հայազգի Հովհաննէս վարդապետ ևս շատ ամփոփ կերպով և հայերէն լեզվով նկարագրած է իր ճամփորդութիւնը: Ստորև կներկայացնենք բազմապիսի աղավաղումներով շարագրված այդ նկարագրութեան շտկված և սրբագրված վերձանութիւնը.

Ես, տէր Յովաննէս կուրոր (°) աբեղայ Ապրանոնցին³,
մեղաւոր ծառայ Տէր Յիսուս Քրիստոսի, Բ (2) անգամ սբ. Յակոբոյ
առաքելոց գերեզման գնացի, սանհայ (=կրկին անգամ)
սուրբ Յակոբոյ գնացի ի Պուրտրալիաց
յերկիր, քաղաք առաջին Վիլկամին, Վէնայ
քաղաք, Կրէնս քաղաք, Ուլուժրոյ
քաղաք մեծի ոչ գարմանալի. ֆրանկ
լեզու՝ ֆնրստէն կասեն, հայոց լեզու՝
յիզր աշխարհի քաղաք: Երբ որ ես՝ Տէր

² Itinerários da Índia a Portugal por terra. Coimbra 1923, p. 208.

³ Եստ հազանաբար Ապրաւանցին.

Hunc librum mihi in hac statione ex Urbe
 et in insulis que sunt in Syria, in Sicilia
 et in Italia, in universis partibus
 terrarum et conditione locorum canonice natione
 Armenia cum dederunt, ut si forte pervenerit
 in aliquos manus qui Armenios non sit, extra
 territoria, alicui collegio natione locorum bene
 subseruientur. Cuius cum monasterio nati,
 si periret, de Max voluntatem eius licet, Arme-
 niam suam proficeret, sicut nationis eius no-
 minibus alicuiusque christi. At a. C. m. lxx.
 in favoribus sibi valde necessariis esse libere
 dicitur, cum in conditione, que intra expo-
 sita sunt, dicitur facta est. Alibi perit in arce
 tunc in omnibus illis. M. D. L. viij.

Gustavus Armenicus
 Rex

Hunc librum mihi in hac statione ex Urbe
 et in insulis que sunt in Syria, in Sicilia
 et in Italia, in universis partibus
 terrarum et conditione locorum canonice natione
 Armenia cum dederunt, ut si forte pervenerit
 in aliquos manus qui Armenios non sit, extra
 territoria, alicui collegio natione locorum bene
 subseruientur. Cuius cum monasterio nati,
 si periret, de Max voluntatem eius licet, Arme-
 niam suam proficeret, sicut nationis eius no-
 minibus alicuiusque christi. At a. C. m. lxx.
 in favoribus sibi valde necessariis esse libere
 dicitur, cum in conditione, que intra expo-
 sita sunt, dicitur facta est. Alibi perit in arce
 tunc in omnibus illis. M. D. L. viij.

Gustavus Armenicus
 Rex

Este libro embio a Fortunal de Ormuaz, del qual
 de la comp^a de Jofus y los padres de la d^{ca} comp^a
 ma lo dieron a este padre. Armenio con intención
 q^e reconociendo que el dicho libro urta a manos de
 otra persona fuera de Armenia, que en tal caso sea
 restituído a algun collegio o casa de la d^{ca} comp^a.
 Porque les sean si el S^{no}r fueré seruido, tener alg^u
 conq^uimento desta lengua, para ir a aquellas par-
 tes. Y por d^{ca} este padre que le es muy aca^uo
 se le dio. con la condición que se d^{ca} arriba. En
 Lisboa a diez de Noviembre de 1558.

Quirino f. Gaspary
 de la d^{ca} comp^a

Յովաննէս արեղաչս Ուլուծրոյ քաղաք
 գնացի, նայ Ա. (1) քահանայ Յուրմուղեայ
 երկիր էր (եկեր էր), զայս սուրբ աւետարանս
 Յուրմուղայ բերեր էր : նայ եւ տէր Յովաննէս
 մեղաւոր ծառայս Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի
 խնդրեցի յայն քահանայէն գաւետարանն.
 նա ետուր ինձ: Այն քահանային
 Անուն Ինաս կասեն. Աստուած իւր արքայութիւն
 տայ, որ զայս մեղաւոր Յովաննէս քահանայս,
 անպիտան ծառայս Յիսուսի Քրիստոսի,
 այնչափ հարգեաց, զայս սուրբ աւետարանս
 ինձ բաշխեց: Ռ՛հ, ս՛հ, ս՛հ, Ռ (1000) ս՛հ, որ
 իմ գառն զարիպութիւն ի Ֆռանկիստան:

Հետաքրքրական է Լիզպոնի մասին Հովհաննէս վարդապետի ըրած ակնարկութիւնը, որ ինչպէս կըսես. «Ֆռանկ լեզու՝ ֆներստէն կասեն, հայոց լեզու՝ յեզր աշխարհի քաղաք»:

Այս առթիւ տեղին է հիշել պարագան XV դարու ուրիշ հայ ճամփորդի մը՝ Երզնկայի Մարտիրոս Եպիսկոպոսին, որուն գեպի Եվրոպա և Ատլանտյան օվկիանոս ուղևորութիւնները, 1489—1496 թթ., նկարագրված են XVII դարու հայերեն ձեռագրի մը մեջ⁴:

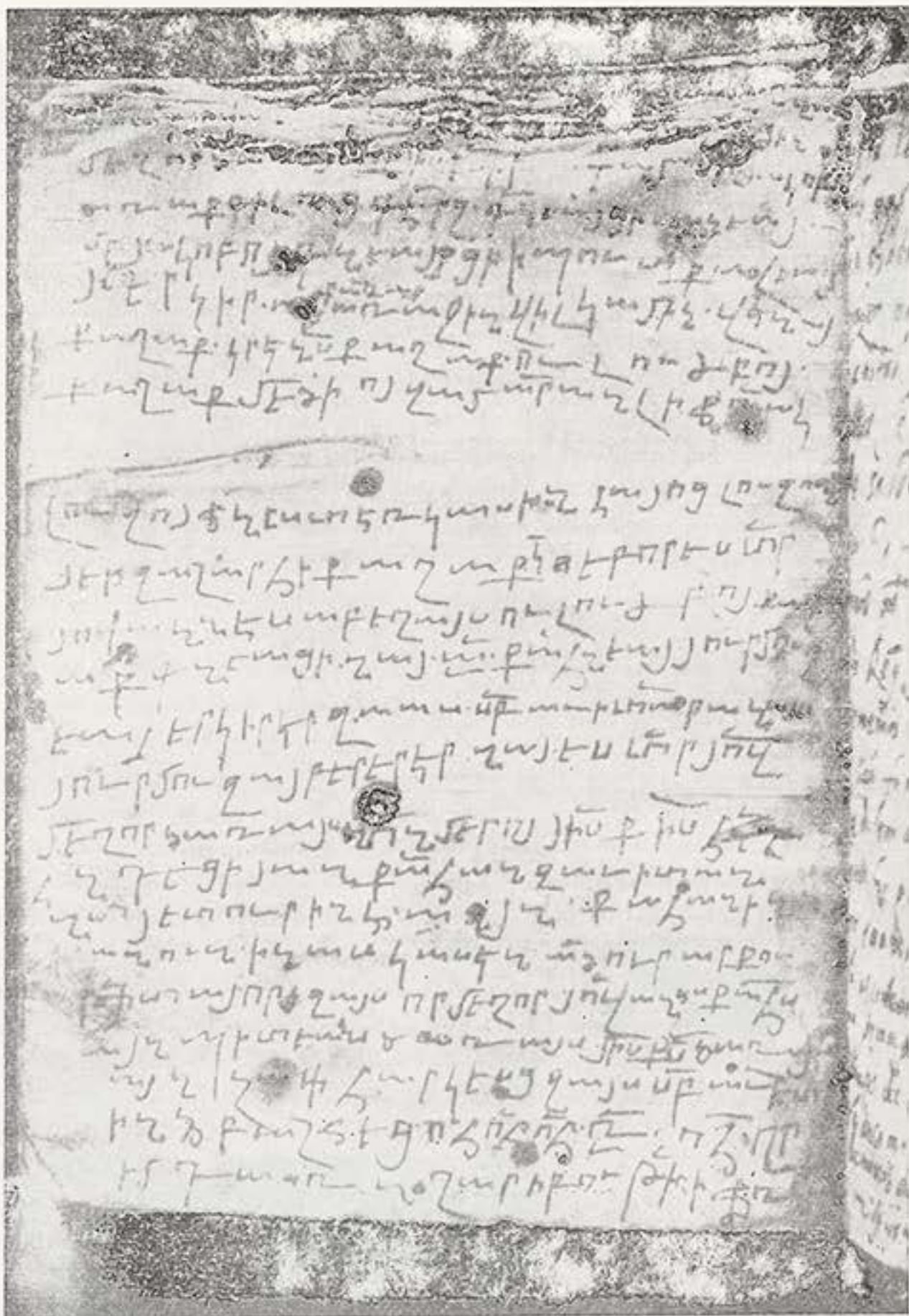
Այս ուղևորութիւն մեջ, որ ֆրանսերենի թարգմանած է հայաղեա Ճ. Ա. Թ. Մարթին⁵ 1827-ին, հիշված են Մարտիրոս Եպիսկոպոսին ճամփորդութիւնները Մեծ Հայքեն գեպի Գալիսիա՝ Սպանիո մեջ, ուր կգտնվի սուրբ Հակոբ Առաքյալի գերեզմանը: Այնտեղ կըսվի նաև, թե ան հասած էր «աշխարհի ծայրագոյն մասը, որ ֆռանկները կկոչեն Ֆինիսթերրի սուրբ Մարիամ»: Այսուհանդերձ, որևէ ակնարկութիւն չկա մինչև Լիզպոն ալ գացած ըլլալուն: Այդ ժամանակվա քարտեզներեն կարելի է տեսնել, թե Գալիսիայի ամենեն արևմըտյան մասին վրա կգտնվի Ֆինիսթերրայի հրվանդանը:

Հովհաննէս վարդապետի ձգած հիշատակարանին երկրորդ մասեն, որ կներկայացնենք ստորև, հայտնի կըլլա թե Մարտիրոս Եպիսկոպոսի նման ինք ևս այցելած է Փարիզ: Իր շատ հակիրճ արտահայտութիւնը Փարիզի նոթր Ծամի տաճարին մասին կարելի չէ անշուշտ բաղդատութիւն գնել Մարտիրոս Եպիսկոպոսի մանրամասն նկարագրութիւն հետ:

Ես, տէր Յովաննէս այս Բ (2) անգամ
 Ի Փարէզ քաղաք գնացի: Ի Փարէզ Ա. (1)
 եկեղեցի կա, 2(6) զանգակ ||| մեծի ոյ
 զարմանալի. ԳՃԺԳ (313) աստիշան ունի, որ
 կիլուս (=կելնես)՝ զանկկայ բուրջ (=զանգակի աշտարակը):
 Բ(2) մեծ զանգակ ունի, որ ԼԱ. (31)
 թիզ է լայնութիւնն. Ե (5) դուռն ունի
 Փարէզոյ մեծ եկեղեցին՝ Սուրբ Աստուածածին:

⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 3488:

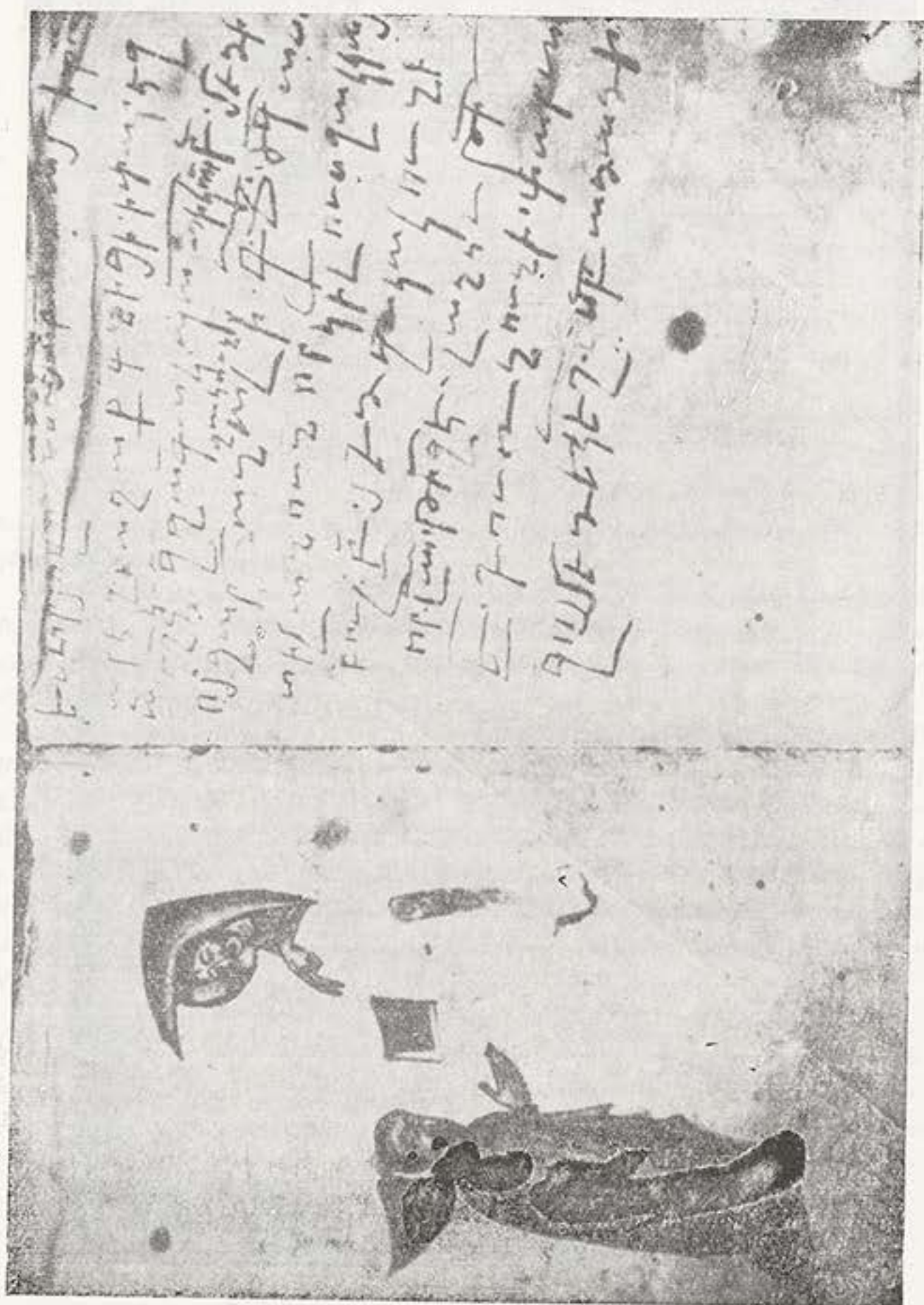
⁵ Relation d'un voyage fait en Europe et dans l'Océan Atlantique à la fin du XV siècle, sous le regne de Charles VIII, par Martyr évêque d'Arzendjan: traduite de l'arménien et accompagnée du texte original. Paris, 1827.

Նկ. 4. Տեր Հովհաննես արեղայի հիշատակարանը

Հովհաննես վարդապետի դեպի Կիլիկիոյ Համփոքրդուքիան նկարագրութեան մեջ կարելի չեղավ ճշտել ինքնութիւնը Վիլիամին և Վենա քաղաքներուն, թեև երկրորդը կրնա ըլլալ Վիանայի նախահանգիստը, որ շրջանի երկրորդ մեծագույն քաղաքն էր այդ օրերուն: Անձանոթ է նաև Կրենս քաղաքը, որ կրնա Գալիսիո մեջ գտնվող Օրենս քաղաքը ըլլալ:

Կկարծենք թե Ինաս վարդապետը, որուն համար Հովհաննես վարդապետ կմտաղթե, որ «Աստուած իր արքայութիւն տայ», ձեռագիր Ավետարանը իրեն

Նկ. 5. Տեր Հովհաննես արեղալի հիշատակարանը

վերագարձուցած ըլլալուն համար, ներկայիս արդեն սուրբերու շարքը դասված Ինասիո տը Ազեհտո վարդապետն է, առաջին սեկտորը Հիսուսյաններու կիզպոն կոչեջին, ուր դասավանդությունները սկսած են 1553 հոկտեմբերին:

Ինասիո տը Ազեհտո, դավակը ծանոթ ընտանիքի մը, ծնած է 1526-ին Օրորթուլի (Փորթուկալ) մոտերը: Եղած է Փորթուկալի շրջանի փոխ-մեծավոր, ինչպես նաև սեկտոր Գոշիմպրայի, կիզպոնի և Պրակայի գոլեջներուն: Պրակի-

լի մեծավոր նշանակվելով, կիզպոնեն «Սանթիակո» նավով 1510-ին ճամփա կելլե 46 միարանակիցներու հետ դեպի Պասիա՝ միսիոնարական առաքելությամբ մը: 1570 թ. հուլիս 15-ին, ծովուն բացերը, ոչ շատ հեռու Գանարյան կղզիներեն, դեպի Պրազիլ ճամփուն վրա «Սանթիակո» նավը հարձակման կենթարկվի ֆրանսացի ծովահեններու կողմե, որոնք կսպանեն գրեթե բոլոր վարդապետներն ու միարանության անդամները:

1628-ին Գոյիմպրայի մեջ հարկ եղած կանոնական պատճառը կներկայացվի Ինասիո տը Ազևետոյի և իր ուղեկցիներեն 39-ին սրբացման համար: 1854 մայիս 11-ին ասոնք պաշտոնապես կզատվին սուրբերու շարքը, որպես «Պրազիլի 40 մարտիրոսները», որոնց հիշատակը կոգեկոչվի ամեն տարի հուլիս 15-ին:

Ձեռագրին մեջ գտնվող պորթուկալերեն նամակը ստորագրող Մեսիբ Գասպարը և Հիսուսյան Հայր Գասպար Պարզեուն կարելի է, առանց որևէ տարակույսի, նույն անձը նկատել: Անթվակիր այս նամակը գրված պետք է ըլլա 1549-ի վերջերը: Ուրիշ փորթուկալերեն նամակի մը մեջ, որ Հայր Գասպար Օրմուզեն, 10 դեկտեմբեր 1549-ին ուղղած է Գոյիմպրայի (Փորթուկալ) իր միարանակից եղբայրներուն, կգրե.

«Ղրկեցի Քրիստոսի ամբողջ կյանքը նկարագրող նոր Կտակարան մը, որ գրված է կյուրդիներուն լեզվով: Ասոնք քրիստոնյա համայնք մըն են Պարսկաստանի սահմաններուն վրա և հարկատու մեծն Շահ Քամասին: Կը խնդրեմ, որ 50 պատարագ մատուցանեք ինձի համար, որովհետև շատ կարիք ունիմ ատոնց, ինչպես նաև անոր համար, որ այս գիրքը տված ինձի»⁶:

Ինչպես կարելի է տեսնել ձեռագիր Ավետարանին հայերեն բովանդակութենեն, Գոյիմպրայի իր միարանակիցներուն գրած նամակին մեջ Հայր Գասպար կսխալի կարծելով, թե Ավետարանը գրված է վրացերեն լեզվով: Սխալը կրացատրվի թերևս արևելյան լեզուներու մասին ունեցած իր մակերեսային ծանոթությամբ: Ասիկա հասկանալի է, անշուշտ, որովհետև այդ նամակը գրված միջոցին հազիվ քանի մը ամիս եղած էր իր Օրմուզ հասնելուն:

Կասկած չկա, թե դեկտեմբեր 1549-ին Օրմուզեն Եվրոպա ղրկված «վրացերեն» նոր Կտակարանը, որուն կակնարկե Հայր Գասպար իր 10 դեկտեմբերի 1549-ի նամակին մեջ (և որ Հայր Ուիկի իր «Տորումենթա ինտիքա»⁷ գործին հառաջարանին մեջ կնկատե կորսված) միևնույն այս հայերեն նոր Կտակարանն է, որ բարեբախտաբար, ներկայիս կգտնվի Երուսաղեմի Հայոց վանքի ձեռագրաց մատենադարանին մեջ:

Հայտնի չէ, սակայն, թե ինչ պայմաններու տակ և որո՞ւ կողմն իրեն տրված է ձեռագիրը նախքան Օրմուզեն Փորթուկալ ղրկվիլը 1449-ի դեկտեմբերին: Այս ուղղությամբ մեկ ակնարկություն կա միայն Ավետարանին մեջ Հայր Գասպարի գրած նամակով, ուր կըսե. «Սուրբ Ավետարանը ինկած է մավրերու իշխանության տակ, որոնցմե ձեռք ձգեցինք դայն»:

Այն իրողությունը, սակայն, թե հայր Գասպար կխնդրե Գոյիմպրայի Հիսուսյան միարանության անդամներեն «50 պատարագ մատուցանել իրեն և

⁶ „Documenta Indica, (1940—1549) Father Josephus Wicky, S. J. Tome 1, p. 698.

⁷ Idem, Preface (p. 66, note 18).

⁸ Idem, vol. 1, Doc. 87A, Letter in Portuguese from Father Gaspar Barzaeus from Ormuz, of 1 st December 1549, p. 606.

գիրքը իրեն տվողին համար», ցույց կուտա, թե Ավետարանը իրեն հանձնողը քրիստոնյա մըն է: Ան կրնա եղած ըլլալ հայ կամ վրացի—«որոնք այնքան սերտորեն շփման մեջ են մավրերու, թուրքերու, հրեաներու և հեթանոսներու հետ, որ դժվար է դանազանել»⁸, և կամ հետո քրիստոնեութունը ընդունած մեկը, «ամեն օր շատեր դարձի կուգան. Փառք Տիրուջ. անհավատ հայեր, թուրքեր, ենիշերիններ, վրացիներ, հաբեշներ, մավրեր, հեթանոսներ, հրեաներ և անհավատ իտալացիներ, ինչպես օրինակ, ճենովացիներ, հույներ և այլն: Սիրով կընդունիմ դանոնք և կը զբօսեմ Հնդկաստան»⁹:

Հայր Գասպարի ուղեկիցը՝ Հայր Պաղտասար Կակո, Օրմուզեն 1549 սեպտեմբերին գրված նամակի մը մեջ կըսե. «Այստեղ կան գտակ և մավրական տարազ գործածող կարգ մը հայեր, որոնք իրենց գացած երկրին համաձայն կփոխեն իրենց տարազն ու սովորութիւնները. մեկն ավելի լեզուներ կխոսին ասոնք»¹⁰: Ասոնցմէ երկուքը գիշեր մը եկան Հայր Գասպարին խնդրելու, որ իրենց մահամերձ մեկ բարեկամին խոստովանարն առնի: Հայր Գասպար գնաց կես գիշերին և առավ խոստովանութիւնը: Մարդը մեռավ և գինք թաղեցին կրոնական ծեսով»¹¹:

Խոսելով Օրմուզի մասին, Հայր Գասպար կը գրե. «Այս երկրին մեջ կան բազմաթիւ հրեաներ, որոնք սերած են Բաբելոնի առաջին գերիններն: Ասոնք ունին շատ մը սինակոկներ: Կան նաև թուրքեր, պարսիկներ, հայեր, ռուսեր, լեհեր և ուրիշ պարսպար ազգեր»¹²: Հետո կշարունակե. «Եթե երբեք Հայր Ֆրանսիս պատեհութիւն տված ըլլար ինձի»¹³, կայցելէի նաև լեհերուն, ռուսերուն և հայերուն, որոնք դրացի են և հարկատու պարսիկներուն, որոնց մեկ մարդ կուտան յուրաքանչյուր որոշ թիվի մը վրա: Ասոնք շատ կգանգատին քրիստոնյա թագավորներու տկարութենէն, որովհետև այս վերջինները չեն պատերազմիր թուրքին դեմ: Անհավատ ազգերուն լուծին տակն են ասոնք: Կհավարեմ գիրենք եկեղեցիս հովանիին տակ ու, գարձի բերելով, կազատագրեմ իսկույն»¹⁴:

Գոյիմպրայի Հիսուսյան միաբանութեան ուղղված նամակի մը մեջ, գրված Օրմուզեն 24 նոյեմբեր 1550-ին, ան կըսե. «Հաջողութեան ավելի մեծ կարելիութիւններ ունիմ հայերու մօտ, որոնք այստեղ կիսով մավր քրիստոնյաներ են, առանց երկարատև ապաշխարանք պահանջելու իրենցմէ, ինչպես կընեն

⁸ Idem, Doc. 87B, Letter in Portuguese from Father Gaspar Barzaeus from Ormuz of 10th December 1549, p. 686.

¹⁰ „Documenta Indica“, Doc. 76, Letter in Portuguese from Father Balthazar Gago—Ormuz, September 1549, p. 505, note 17.

«Տարազը խորհրդանիշ էր հարստութեան կամ կրօնքի. և որովհետև հայերը ընդհանրապես առևտրական կամ իրավագետ կըլլային, անոնց այս վարվելակերպը հասկնալի կըլլար»:

¹¹ Idem, Doc. 76, p. 504.

¹² Idem, Doc. 87B, Tome I, p. 647.

¹³ Historia da Vida do Padre S. Francisco de Xavier e do que fizeram na India os mas Religiosos da Companhia de Jesu*. Composed by Father Joam de Lucena, 2nd Ed., Lisbon 1788.

«Սբ. Ֆրանսիս էկզելյուրը, երբ գինք նշանակեց Օրմուզի առաքելութունը ստանձնելու, հրահանգեց իրեն, որ առանց իր կամ Կոայի Ս. Պողոս Գոլեշի՛ ռեկտորին արտոնութեան պետք չէ երեք տարիներու ընթացքին ոտք կոխել Պարսկաստանի կամ Արաբիո հողին վրա» հատոր Գ, էջ 262»:

¹⁴ Idem, Doc. 87B, tome I, p. 649.

Հայաստանի սուրբ հայրերը: Կաշխատիմ կարելի շափով սորվեցնելու վարդապետությունը և եկեղեցիին մոտեցնելու զանոնք. ուսեր, լեհեր, հունգարացիներ և կարգ մը անհավատ ենիշերիներ, ինչպես օրինակ, ճենովացիներ, հույներ և ուրիշ քրիստոնյա ազգեր, որոնք հրաժարած են Քրիստոսի հավատքեն»¹⁵:

Կտարվինք ուրեմն մտածելու, թե, ինչպես հիշեցինք վերը, խնդրոս առարկա Ավետարանը նվիրողը քրիստոնյա մըն էր. հայ, վրացի և կամ քրիստոնեությունը վերջը ընդունած մեկը:

Հայր Գասպար Պարզեու, զավակը համեստ ընտանիքի մը, ծնած է Զիլանա կղզիին վրա Կոնզայի մեջ (Ֆլանդրրդ) 1515-ին: Շրջանավարտ եղած է մադիսարոս արվեստից տիպոսով կուլենի համալսարանեն, ուր հետևած է իմաստասիրության և աստվածաբանության: Ղրկված է Փորթուկալ, ուր ապրիլ 1456-են սկսյալ դասավանդած է Գոյիմպրայի Հիսուսյան դոկեչին մեջ: 1548 մարտ 17-ին, միսիոնարական առաքելությամբ մը, Հիսուսյան շորս միաբաններու հետ Պելեմեն (Փորթուկալ) ճամփա կելլե «Սան Բեարո» նավով դեպի Հնդկաստան, ուր կհասնի նույն տարվան սեպտեմբեր 4-ին և կմնա մինչև ապրիլ 1549 թ. առավելարար Կոայի սուրբ Պողոս Գուլեչին մեջ, միաժամանակ աշխատելով Շուլի և Գոշիմի մեջ: 1549 ապրիլ 7-ին հայր Գասպար Կոայեն ճամփա կելլե դեպի Օրմուզ, ուր կը հասնի նույն տարվան հունիս ամսուն և կը մնա որպես իրենց առաքելության մեծավորը, մինչև 1551-ի աշունը: Օրմուզեն կը վերադառնա դարձյալ Կոա, ուր կը մահանա 1553 հոկտեմբեր 18-ին:

Հայր Գասպարի հիշատակը չի մոռցվիր, սակայն, և 1607-ին, Պելճիբական միաբանութենեն հայր Գլոտիա Ազուավիվա առաջարկ կներկայացնե Հոոմի վարչական պատասխանատուին, որ հարց արվի «բոլոր անոնց, որոնք իր ձգած նամակներեն կրնան լույս մը սփռել պելճիբացի հայր Գասպար Պարզեուի կյանքին վրա, միևնույն ատեն թելազրություններ ընելով անոր սրբացման առնչությամբ անովելիք քաչերուն մասին. «առաջարկ մը» որ Հոոմի վավերացման կարժանանա 1608 թ. հուլիսին: Այդ օրերուն վարդապետին մարմինը դուր տեղ կփնտրեն Կոայի մեջ: Նամակները խմբագրված էին Անթուարրբի մեջ 1610-ին Հայր Թրիկոյի կողմե «Վիթա Գասպարիս Պարզեու»-ի մեջ¹⁶:

Հայտարարությունը ստորագրող երեք Հիսուսյաններեն—Սիփրիանո Ա., Անթոնիո Սոարեզ և Գասպար Ալվարես. Սիփրիանո Ա-ը այնպես կթվի թե Սիփրիանո Սոարեզն է, սպանացի մը, որ ծնած է Օսանա, որ ենթակա էր Թուլտոյի արքեպիսկոպոսության, և ապրած Փորթուկալի մեջ: Ճարտասանության առաջին ուսուցիչը եղած է ան Փորթուկալի մեջ զանվոդ իրենց Միարանության դոկեչներուն: 1580-ին կքաշվի Գասթիլի նահանգը և Փլատենայի մեջ կը մահանա 1583-ին, 69 տարեկան հասակին մեջ: Հեղինակն է «Արվեստ ճարտասանության» հատորին, որ լույս տեսած է Գոյիմպրայի մեջ 1562-ին և մինչև 18-րդ դար բազմաթիվ անգամներ վերահրատարակված և սպառած դանական երկիրներու մեջ:

Հայր Սիփրիանո Սոարեզ, որ մասնագետ եղած է լատիներեն և հունարեն

¹⁵ Idem, vol. 11, Letter in Portuguese from Father Gaspar Barzaeus from Ormuz to Coimbra, p. 78.

¹⁶ Idem, vol. 1, pref. 49, 50, 51 (biography of Father Gaspar Franciscus Barzaeus (Berze)).

լեզուներու, պետք է եղած ըլլա հեղինակը երեքլեզվյան հայտարարութեան, որ միաժամանակ ստորագրված է ան և՛ և հայր Գասպար Ալվարեսի, և՛ Հայր Անթոնիո Սոարեզի կողմէ: Ասիկա ցույց կուտա, թէ ինչպէս ավելի լայն տարածումի մը մտահոգութեամբ, Հիսուսյաններ զեպքերը կը տեղեկագրեին երեք լեզուներով՝ սպաներեն, լատիներեն և հունարեն:

Երկրորդը, Հայր Գասպար Ալվարես, սպանացի մը Կրիժո արք. Փարտաւայեն (Պրականդայի նահանգ) արդէն վարդապետ էր, երբ 1553-ին Սալամանքայի մեջ կրնդունվի Հիսուսյան միաբանութեան շարքերէն ներս: Իր սկզբնական շրջանի վարժութեան սկսած է 1555-ին Գոյիմպրայի մեջ: Վարած է Սան Անթան Գոլեչի սեկտորութիւնը 1559 և 1560 տարիներուն: 1562-ին մասնակցած է Մազակատի (Մարոքո) գրավումին: Գոլեչը վարելու համար վերագարձած է Լիզպոն, ուր մնացած է մինչև 13 օգոստոս 1569 թ., երբ զոհ գացած է Լիզպոնի մեծ համաճարակին:

Երրորդ Հիսուսյանը, Անթոնիո Սոարեզ, մեկն է Փորթուգալի նահանգի ամենեն տարեց վարդապետներէն: Գոյիմպրայի Գոլեչին մեջ ուսանող եղած է 1547-ին և 1558 թ. հոկտեմբերին հոգևորական ասպարեզ ընդգրկվելով մտած Լիզպոնի «Գազա Պրոֆեսսա արք. Սան Բոր», ուր և մահացած է 1572 թ. հունվար 11-ին:

Այստեղ շի վերջանար, սակայն, արկածախնդրական գոյութիւնը այս ձեռագիր Ավետարանին, որ խորհրդավոր պայմաններու տակ 1967 մարտին, աճուրդի դրվելու համար, հայտնվեցավ Լոնդոնի մեջ 23 ուրիշ հայերէն ձեռագիր մատչաններու հետ: Բարեբախտաբար, սակայն, աճուրդը ի վերջո հետևողից և ձեռագիրը կրկին անգամ վերագարձվեցավ Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբջանց վանքը:

Պրոֆ. Չարլա Տաուսեթ, որ կրդիտավորե Օքսֆորտի համալսարանի հայագիտական ուսմանց Գալուստ Կյուլպենկյան ամբիոնը, հետևյալ ձևով կնկարարողի այս ձեռագիր Ավետարանը աճուրդի կազալողին մեջ.

«Թուղթ: 280 թերթ: 1, 2, 278, 279 և 280 դատարկ: Ծավալ՝ 200 մմ × 145 մմ: Երկսյուն. 21 տող: Գրութիւն՝ սև մելան: Յուրաքանչյուր Ավետարանի սկզբնավորութեան՝ գլուխներու ցանկը: Խորագիրներ և պարբերութիւններու սկզբնատառեր՝ կարծիր: Չեռագիրը լավ վիճակի մեջ է»:

Պրոֆ. Տաուսեթ նկատել կուտա, թէ Զաքարիա գրիչի կողմէ գրված հիշատակարանը կրացատրե, թէ ձեռագիրը ձեռք բերված է Մարտիրոս վարդապետին կողմէ՝ իրեն և իր ընտանիքին հիշատակին: Պրոֆ. Տաուսեթ կհայտնե նաև այն կարծիքը, թէ սպաներեն հայտարարութեան կողքին՝ 5բ. թերթին վրա երեցող նկարը կրնա հայագրի Հովհաննէս վարդապետի դիմանկարը ըլլալ:

Հետաքրքրական կարծիք մըն է ասիկա, որովհետև մեզի առիթ կուտա ենթադրելու, թէ Հովհաննէս «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ կաթոլիկ միաբանութեան» պատկանող հայագրի վարդապետ մըն էր: Լատինո-հայկական այս միաբանութիւնը հաստատված է հովանավորութեանը տակ Մարագայի Գոմինիկյան եպիսկոպոս Բարթողեմեոս Բոտեոցիի (մահացած 1333-ին), սխալմամբ ճանչված որպէս Պոլոնացի¹⁷: Այս միաբանութեան պատկանող եկեղեցականները կը հետեւին սուրբ Օգոստինոսի կանոններուն և կը դործա-

¹⁷ Histoire et Institution de l'Eglise Arménienne. Père Jean Mezerian S. J. p. 294, Imprimerie Catholique, Beyrouth, 1963.

ծերին Գոմինիկյան տարազին մասամբ բարեփոխյալ ձևը: Սպիտակ տարազը, որով ներկայացված է նկարին վանականը, ավելի նման է կաթոլիկ հոգևորականներու տարազին, քան այն դղեստին, որ սովորաբար կգործածվի Հայաստանյայց եկեղեցվո հոգևորականներուն կողմի: Այս վարդապետները թիվով բավական շատ էին այդ օրերուն Նախիջևանի, Երնջակի և Ջահուկի շրջաններուն մեջ: Ժամանակի ընթացքին Նախիջևանի եպիսկոպոսը հեռացավ Նախիջևանեն և իր կայքը հաստատեց Նախիջևանեն հինգ լիկա հեռավորության վրա գտնվող Ապարան կամ Ապարաններ գյուղին մեջ: Այստեղ կգտնվեր նաև Ապարանի հայ-կաթոլիկ վանքը, ուրկե եկած ըլլալ կթվի Հովհաննես վարդապետ: Իր կաթոլիկ հայ եղած ըլլալու հանգամանքը լավագույնս կբացատրե Հիսուսյան հայրերուն՝ Ավետարանը իրեն հանձնելու որոշումը և այդ որոշումին ընկերացող պայմանները, որոնք կերևին հայտարարության մեջ:

Հայ կաթոլիկ այս համայնքին առնչությամբ հետաքրքրական է նաև հիշել, թե Նախիջևանի «աթոռակից» արքեպիսկոպոսը՝ իտալացի Անճելո Սիթթատինի, Վատիկանի մայր աթոռին արտոնությամբ, Կոալի մեջ, որ այն օրերուն կը գտնվեր Փորթուկալյան իշխանության տակ, հայ կաթոլիկներու հատուկ Գուհեջ մը հիմնելու համար անհրաժեշտ նյութական միջոցները ապահովելու նպատակով կձեռնարկե առաքելության մը, որ ղինը կտանի մինչև Մերսիքո¹⁸:

Յգտագործված գլխավոր աղբյուրներ

- 1) Francisco Rodrigues, S. J.
História da Companhia de Jesus na Assistência de Portugal
— 7 Tomes. Oporto, 1931
- 2) Father António Franco
Ano Santo da Companhia de Jesus em Portugal
№ 1 Vol. Oporto, 1931
- 3) Father Joam de Lucena
História da Vida do Padre S. Francisco de Xavier e do que fizeram na Índia os mas Religiosos da Companhia de Jesus.
— 4 Tomes. 2nd ed. Lisbon, 1788.
- 4) Fatcher Josephus Wicky, S. J.
Documenta Indica (1540)
- 5) Serafim Leite
Novas Páginas de História do Brasil
— 7 Vols. Lisbon, 1962
6. M. Gonçalves da Costa
Inácio de Azevedo, o homem e sua época, 1526—1570
— 1 Vol. 2nd ed. Braga, 1957

¹⁸ The Carmelites in Persia, p. 411, quoting the Acta of the Sacra. Congregation for 1630, p. 162, 22nd November 1630.

P. ГЮЛЬБЕНКЯН

ИСТОРИЯ ОДНОЙ РУКОПИСИ XV ВЕКА

В статье описана история рукописи № 2583 (Евангелие 1443 года), хранящейся в библиотеке Армянского патриархата в Иерусалиме.

В этой рукописи сохранилось несколько памятных записей на армянском, латинском, греческом, испанском и португальском языках. В 1549 году рукопись была послана из города Хормуз в Португалию иезуитом X. Гаспаром, а в 1559 г. духовное лицо по имени Инас передал её армянскому архимандриту Ованесу, для перевозки в Армению. Последний, как полагает автор статьи, являлся монахом католического монастыря села Апаранер, а Инас не кто иной как первый ректор Лиссабонского иезуитского колледжа—Инасио де Азеверон.

R. GULBENKIAN

(PORTUGAL)

HISTOIRE D'UN MANUSCRIT DU XV SIECLE

L'auteur de l'article retrace l'histoire du manuscrit no. 2583 (Evangile de 1443) de la bibliothèque du Patriarcat arménien de Jérusalem.

Ce manuscrit contient des colophons en arménien, latin, grec, espagnol et portugais. En 1549 le manuscrit fut envoyé de la ville Hormouz au Portugal par le jésuite H. Gaspar et en 1559 un religieux du nom d'Inas le remit à l'archimandrite arménien Hovhannes qui devait transférer le manuscrit en Arménie. L'auteur de l'article suppose que ce dernier était un moine du monastère catholique du village Aparaner et Inas n'est autre qu'Ignacio d'Azeveron, premier recteur du collège jésuite de Lisbonne.